

TIMP ȘI LITURGHIE

Constantin ANDRONIKOV*

Se impune să amintim un fapt evident, deja menționat: întrucât Biserica trăiește în timp lumesc, Liturghia urmează inevitabil categoriile obișnuite: trecut, prezent, viitor. Este normal și ca ea să urmeze ciclurile guvernate de mișcarea soarelui, cu alteranța zi/noapte, cu anotimpurile. Liturghia are în mod necesar o structură temporală.

Dacă Biserica nu se poate sustrage timpului, de-a lungul existenței sale terestre, nici membrii săi individuali nu o pot face; Biserica este *devenire*. Ea știe, prin Revelație, care îi este sfârșitul, *telos*, în funcție de natura sa. Condiția sa esențială de Corp al lui Hristos și Templu al Duhului Sfânt o orientează spre Cel veșnic. S-a spus despre ea că „porțile iadului”, forță a morții, nu vor putea nimic împotriva ei (Matei 16, 18). De aceea, este îndreptățită condiția ca viața sa să aibă o „dimensiune” atemporală. Activitatea cea mai de bază și mai simbolică a acestei vieți fiind rugăciunea și taina, este normal ca acestea să vizeze veșnicia și să ajungă la ea.

Cu alte cuvinte, timpul Liturghiei are un aspect transcendent în raport cu timpul mundan. Precum oamenii pe care Tatăl i-a încredințat Fiului „din lume... rămân în lume, dar nu sunt ai lumii” (Ioan 17, 6.11.16), la fel și Biserica există în timp, însă nu aparține timpului. Exprimându-și credința și manifestându-și existența, Liturghia sa dovedește și *actualizează* această atemporalitate. Întinderii timpului ea îi atribuie o *calitate* specifică.

Se cuvine să aprofundăm puțin aceste noțiuni, importante atât pentru teologia liturgică, cât și pentru experiența cultică. Într-adevăr, neputând anula ori depăși existențialmente timpul și neputându-se mulțumi cu a-i juxtapune ceva abstract, liturghia „va transfigura timpul”¹.

* Constantin Andronikov – *Le sens de la liturgie (Înțelesul Sfintei Liturghii)*, Les Editions du Cerf, Paris, 1988.

¹ După expresia lui O. Clément, titlu al uneia din cărțile sale (Neuchâtel, 1959).

Evident, este absurdă și imposibilă tentativa de a opune dialectic timpul* și eternitatea în încercarea de a înțelege aspectul atemporal al cultului. Nu există nici un fel de măsură comună, de medie, între timp și eternitate. Aceasta din urmă nu este un timp infinit, obținut printr-o adăugare nedefinit continuă de „unități” temporale. Ea este ceva care depășește puterea de înțelegere, care nu poate fi controlată nici de matematică, nici de filozofie, fie doar și pentru faptul că această metafizică implică o discontinuitate absolută în raport cu ceea ce poate fi numărat și raționat.

Acestea fiind spuse, deși cultul se petrece pe durata unei anumite perioade de timp și deși își desfășoară în timp elementele tangibile (cuvinte, gesturi ritualice, muzică), nu este posibil a reda la fel de experimental *transcensus-ul* pe care totuși îl implică, dar care îi rămâne inaccesibil (altfel decât prin extaz, care, încă o dată, nu este obiect imediat al cultului). Însă la fel de imposibil îi este și să nu se raporteze la acest *transcensus*, căci altfel cultul s-ar reduce la dimensiunile acestei lumi, s-ar aplatiza conform unicei componente temporale, ar pierde conștiința constituantei sale divine și ar înceta prin aceasta să mai fie cult. Trebuie, așadar, să-i fie *semnificată* transcendența. În acest sens, mijlocul este, prin excelență, *simbolul*. De aceea toate elementele Liturghiei sunt simbolice, de la invocarea inițială a Numelui, semnul Sfintei Cruci, rugăciunea ca atare, până la iconografie și la ordonarea spațiului. Cu alte cuvinte, dacă Liturghia se desfășoară în timp, în același timp evocă, în fiecare clipă, veșnicia. În cantitativul temporal, ea plasează germenele calității transcendente. Să analizăm mai îndeaproape acest lucru.

Timpul omenirii nu mai este ritmul senin al zilei și al înserării, instituit în prima zi a creației și marcat, prin luminătorii celei de-a patra zile, „să fie semne ca să deosebească anotimpurile, zilele și anii”

* Nu va fi vorba aici decât de timpul fizicii clasice, matematic, pe care Newton l-a definit ca scurgându-se în mod regulat în legătură cu lumea exterioară. Noi nu avem a ține cont de variația sa în continuul „spațiu-timp” al teoriei relativității, după viteza sistemului mobil de referință, care afectează măsura intervalelor de timp. Remarcăm totuși că, chiar și în acest caz, valoarea „trăită” de către observatorul acestor intervale rămâne neschimbată. „Dilatarea timpului nu devine perceptibilă decât pentru viteze asemănătoare cu cea a luminii. Practic, toate fenomenele fizice, chimice sau biologice vor fi încetinite în același raport și nu va exista nici un pericol decât atunci când, dacă fierbeți ouă în coajă într-un vas de mare viteză, o să îl coaceți prea tare, pentru că ceasul dvs. merge prea încet.” (G. Gamow, *Un, deux, trois... l'infini*; trad. Fra., Paris, 1955, p. 87.). Nu vom avea, așadar, de schimbat raționamentul decât cu o schimbare radicală a valorii timpului, adică a Zilei Domnului.

(Facerea, 1, 14), care forma *eonul* Raiului în care Dumnezeu venea să stea de vorbă cu omul „în răcoarea serii” (3,8), formă originală a Liturghiei ca relație directă. Succesiunea ciclică a „anilor” era o imagine a veșniciei cerești, la care participa creatura terestră. Ciclul anotimpurilor, cercul solar simbolizau sfera perfectă și infinită a lui Dumnezeu, pleroma Sa. Săptămâna sfântă a Facerii, pecetluită de repaosul din „ziua” a șaptea, consecutiv unei iconomii desăvârșite, se deschidea cu o „durată” fără sfârșit a vieții comune (dar nu și identică) a Dumnezeirii și a omenirii în universul creat. Săptămâna de șapte zile trebuia să o inaugureze pe cea edenică, ce ținea opt zile, iar Hexaimeronul, cu Sabatul său divin, să conducă la Ziua a Opta a slavei teantropic împărtășite.

Căderea omului a spart acest glorios dinamism ciclic. Ea a pervertit esența „duratei” sacre, cea a „sălășluirii lui Dumnezeu cu omenii” (Apoc. 21, 3). Ea a împins lumea creată *în timp*, adică în durata pervertită a unei existențe entropice, supusă stricăciunii și marcată de procesul inexorabil al morții. Binelui nesfârșit condiția demonică i-a substituit un rău fără de sfârșit, pe care stăpânul acesteia a înțeles să-l perpetueze până în viața de dincolo. Veșniciei cerești a vieții, unde este pentru vecie doar *prezent*, îi opune antonimul și caricatura sa, „infinitul nefast” al iadului, unde, prin supremă batjocură, *nu există* timp: totul s-a petrecut deja și nu mai există viitor. Nu Ziua a Opta a vieții veșnice, ci inerția totală a neantului închis și înghețat (și totuși conștient). De acum înainte, singura cale prin care omul, căzut sub imperiul acestui timp, va putea să-i scape în această lume ar fi, în mod paradoxal, să triumfe prin moarte.

Este important în general să nu uităm că timpul nu există pentru Dumnezeu Cel Veșnic². El nu există decât pentru creație. Întrucât El este Creatorul, Dumnezeu urmărește devenirea creaturii Sale. Or, omul este creat pentru a comunica cu Dumnezeu, pentru a-L cunoaște, pentru a-I percepe manifestările Sale și pentru a se manifesta el însuși, conform firii sale și spiritului său teantropic. În cadrul relațiilor imediate din Eden dintre Creator și creatură, „timpul”

² „Pentru Domnul, o zi este ca o mie de ani și o mie de ani ca o zi” (2 P 3, 8). Multe religii au încercat să facă antropomorfic acceptabilă ideea inexistenței timpului pentru Divinitate. Astfel, conform hinduismului vedic, „minutul lui Brahma” corespunde desfășurării întregului univers, de la materializarea sa, pe parcursul miliardelor de ani ai tuturor vârstelor sale, și din nou până disoluția sa, ca inspirul și expirul unui zeu. Conform jansenismului, revoluția completă a timpului durează două tetralioane de oceane de lumină.

omului participând la veșnicia Domnului, fiindu-i, ca să spunem așa, analog (însă nu identic, pentru că Dumnezeu este absolut, „necreat”, „fără de început”, cum se cântă în cadrul Liturghiei, în timp ce creatura, omul, are un sfârșit). În Rai (sau în Împărăția cerurilor), durata omenească avea ca asimptotă veșnicia, din cauză că nu exista moarte.

De aceea, acest „timp” sau mai degrabă acest eon era pentru om o formă a *conștiinței* pe care acesta o avea despre *veșnicia relativă* în raport cu Absolutul. Iar el îl cunoștea pe Dumnezeu în această condiție, de *veșnic prezent trăit*. Cu alte cuvinte, Adam era *în mod modal* atemporal (și nu prin esență, ca în cazul Divinității); el percepea veșnicia prin modul timpurilor Facerii, după dimensiunea unică a infinitului paradisiac. Acesta este, mai ales referitor la timp, sensul cuvintelor Domnului: „Și aceasta este viața veșnică: să Te cunoască pe Tine, singurul Dumnezeu adevărat” (Ioan 17, 3).

După cădere, totul s-a schimbat: timpul devine tridimensional. Apar „categoriile” temporale, trecut, prezent, viitor, care se impun ineluctabil, nu numai ca „imperative” ale gândirii, dar și ca realități inevitabil experiate. Ele constituie materia însăși a existenței, a biografiei fiecăruia dintre noi și a istoriei omenirii. Conștiința confuză a ceea ce separă omul de începutul său și a ceea ce s-a întâmplat de atunci devine *trecut*. Cea a unui interval de timp ineluctabil care îl separă pe om de final reprezintă *viitorul* (una din formele sale fiind tocmai teama de moarte). Conștiința de a fi formează *prezentul*, căci numai în prezent omul poate avea memorie și poate degusta viitorul. Acest prezent reprezintă totuși pentru el categoria de timp cea mai puțin concretă, cea mai efemeră, căci el nu-i poate exprima existența decât în funcție de ceea ce s-a întâmplat și de ceea ce, poate, se va întâmpla. El nu poate percepe prezentul și nici sta în el, nu-l poate experimenta ca pe o permanentă ori studia pe îndelete, căci în momentul în care l-a afirmat declarând „eu sunt”, acest act aparține *deja* trecutului și nu știe dacă va mai avea ocazia să-l îndeplinească, după un timp x , în viitor. Nici o „filosofie existențială” nu a reușit să liniștească omul în această privință³.

Una dintre biruințele spiritului răului constă în pervertirea semnificației timpului: referitor la prezent, el a umbrit în om sentimentul de *a fi* prin participare la viața veșnică a lui Dumnezeu; referitor la trecut, el a făcut capabilă de uitare conștiința acestuia, inclusiv uitarea de sine, deci pierderea identității; referitor la viitor, el a reușit să înlocuiască certitudinea nemuririi cu cea a morții.

³ Cf. Augustin, *Confessions* 1, XI.

Și totuși, căderea nu a anulat „dimensiunea” atemporală a firii omului. Există aici un aspect al imaginii divine pe care acesta o poartă în sine și care este inalienabil. Păcatul adamic doar a alterat-o, nu a anulat-o. Mai mult sau mai puțin anihilată de forța haotică a non-ființei, omul păstrează memoria rădăcinilor sale, deși se pierde în negura timpului; păstrează și o anumită conștiință a finalității sale, deși oscilează între speranță și disperare. Prins în capcana timpului, omul resimte acest lucru ca pe o triplă tensiune, ca pe o suferință.

Pe de altă parte, omul resimte prezentul nu ca pe continuitatea stabilă a persoanei sale, ci ca pe o sfâșiere a eu-lui între origine și sfârșit. Iar el știe că același lucru se întâmplă, conștient sau inconștient, și în cazul a milioane și miliarde de ființe umane, congenarii săi, contemporani, trecuți sau viitori, lucru care însă nu îi oferă consolare. Prezentul individual instantaneu și insesizabil al fiecăruia dintre ei formând pânza istoriei omenirii, aceasta, după cum se observă, reprezintă o suită de erori în funcționarea ansamblului. Ea nu justifică și nici nu îi oferă omului rațiuni de a fi. De ce și cum să facă altfel decât predecesorii săi?

Pe de altă parte, pentru a se afirma, pentru a-și conferi consistență în această curgere oceanică și distrugătoare a timpului, pentru a se sustrage uitării de sine, omul caută să se înrădăcineze în această istorie, să se dovedească a fi un membru activ al comunității, și nu un „balon de săpun” plutind la suprafața globului pământesc⁴. Or, trecutul nu-i aparține, nu-l poate modifica; viitorul, încă și mai puțin; iar prezentul său ține cât clipa relativă a conștiinței sale. Aceasta sugerează că prezentul este, în majoritatea cazurilor, mai mult derizoriu decât pozitiv; asta pentru a evita autoiluzionarea. Altfel, iluzionarea i-ar oferi omului în mod comod, cel mai la îndemână și mai rapid refugiu (onoruri, acțiuni, funcții) contra scufundării și dizolvării în fluxul timpului. Însă, lucru de care e conștient, alți oameni, contemporani sau succesori, nu vor întârzia să conștientizeze caracterul său efemer și eventual să dea socoteală („judecata istoriei”, de care, cel puțin, nu este sigur); sau, mai verosimil, și ei vor uita la rândul lor.

Totuși, omul va putea căuta o oarecare perenitate prin instituirea unui timp „mai bun”, mergând până la sacrificarea în acest scop a istoriei sale și chiar a prezentului propriu. Asta înseamnă calea

⁴ Cf. Tchitchov în *Suflete moarte* de Gogol.

revoluționară, cea a filosofiei progresului, a ideologiei, adică a utopiei, celălalt nume al iluziei. Or, aceasta nu se poate materializa în istorie decât prin forță, degenerând în teroare și genocid. Un „prezent” atroce de durată nedeterminată este sacrificat unui „viitor radios”, de dată nedefinită. Odinioară, utopia era asimilată teismului; astăzi, ea este câmpul de alegere al ateismului care triumfă în cea mai mare parte a planetei. Timpul actual îmbracă un caracter carceral, teama de viitor provoacă angoase, iar negarea sa conduce la disperare.

Într-o atare situație, timpul apare ca imuabil. Realmente este unul al morții. Ca și aceasta, este ireversibil, fiind în întregime *subordonat*. Omul nu poate face nimic pentru a-i „opri curgerea”, pentru a-l încetini ori accelera. Pentru el, acesta este o forță totalmente *exterioară*, împotriva căreia este iremediabil neputincios. Timpul aparține unui univers al constrângerii, al necesității și al cantității. Omul nu poate decât să-l măsoare, cantitate cu cantitate, fără a putea influența scurgerea apei în clepsidră, căderea firelor de nisip, căderea umbrei pe cadran. Fiecare clipă rănește, *ultima necat*, după cum scrie și pe cadranele solare. Iar omul nu a schimbat nimic din valoarea obiectivă a timpului urmând, prin vibrația unei particule, tic-tacul pendulei sau coasa mitologică⁵.

Pe scurt, catastrofa originală, pervertind natura omului, și prin asta, cea a universului, a pervertit ciclul circadian și sezonal al vieții, substituindu-i un timp inert, măsură a duratei mecanice a existenței. Soarele nu a rămas un corp regulator, ca înainte de cădere; ci, simbol al luminii divine, el a devenit, prin mișcarea sa aparentă, o referință astronomică pentru calculul anilor. Cronologia a luat locul percepției ritmului vital conferit cosmosului de Creator.

Pentru omul religios, toate acestea poartă, cu siguranță, o semnificație. El a exprimat-o prin filiația zeităților mistice. Referitor la acest aspect, caracteristic este că, de exemplu, conform mitologiei grecești primitive, Chaos a dat naștere Noptii, a cărei progenitură erau Destinul, *Kêre*, Moartea, Thanatos, dar și demonii Minciuna, Bătrânețea, Discordia, din care au ieșit *Uitarea*, Durerea, Anarhia.

⁵ Desigur, *percepția* timpului variază în funcție de persoane și circumstanțe. Durata cronologică nu are, cu siguranță, aceeași valoare psihologică, de exemplu, 60 de minute petrecute în distracție sau în plictiseală, în bucurie sau sub tortură. Totuși natura timpului nu se schimbă. El nu este mai lung sau mai scurt decât în măsura în care noi îl facem așa, în măsura în care *noi* îl calificăm. La fel este și pentru „timpul biologic”: dacă ciuperca trăiește câteva zile, iar stejarul, câteva secole, „timpul” lor este totuși intervalul care separă apariția de dispariția lor.

Or, potrivit tradiției „orfice”, mai tardivă și mai mult filosofică decât mitologică, Timpul, *chronos*, este considerat principiul a toate; din el eu ieșit infinitul, *chaos*, și finitul, *aither*. Reprezentarea religioasă antică marca dubla calitate a Timpului, exprimându-l „în materialitatea sa prin alternanța Zi/Noapte, dar și în *durata sa spirituală*, prin Mnemosina⁶”, zeița memoriei, una din fiicele lui Uranos și ale Gaiei, ale Cerului și ale Pământului. Este cunoscută imensa importanță a memoriei în viața Bisericii (și pentru destinul morților). Oare nu *amintindu-și* luptă majoritatea oamenilor împotriva morții? Și oare nu din Mnemosina și Zeus s-au născut Muzele?

Alte religii au evidențiat, de asemenea, că Providența putea folosi timpul în scopurile sale. În acest sens, conform mazdeismului, „Timpul are două roluri, unul transcendent și având ca atribut întinderea fără limite, altul întemeiat pe succesiunea clipelor și care va constitui instrumentul lui Ohrmazd. Ohrmazd, care este în principal un zeu creator, va dărui întinderea și limita sa lumii, *după cum le va dărui și răului* (s.n.), care nu depinde de acesta, dar căruia el îi este superior și asupra căruia stăpânește, datorită timpului care permite să-i atribuie un sfârșit. Timpul servește la stârpirea răului”⁷.

Să vedem cum stau lucrurile în cazul creștinismului. Există *un mister* al timpului. Dincolo de cronologia liniară a *istoriei* muritoare, a supunerii în fața necesității temporale, există o *iconomie* a libertății și a vieții. Iar Iconomul este Dumnezeu. Acesta nu numai că Se manifestă, dar și Se revelează; iar acestea El le înfăptuiește în timp. El operează o răsturnare a valorii timpului în relație cu istoria umanității. În greaca Nouului Testament, doi termeni desemnează timpul: *chronos*, cantitatea aritmetică a cărei descriere deja am schițat-o, și *kairos*, ocazia divină, calitatea care permite sublimarea timpului morții prin accesul al perenitatea vieții⁸.

⁶ P. Grimal, „Mythologie grecque”, în *Mythologies de la Méditerranée au Gange*, lucrare colectivă, Paris, 1963, p. 102.

⁷ J. De Menasce, „*Mythologie de la Perse*”, *ibidem*, p. 204.

⁸ Traducerile redau în general aceste două noțiuni atât de diferite printr-un singur termen, cel de „timp”, de care dispun toate limbile moderne. De aici și confuzia sensurilor teologice atunci când pasajele din Scriptură le suprapun sau le opun. Dificultatea semantică crește când cele două noțiuni sunt alăturate (Ac 1, 7). Se traduce atunci în lb. franceză: „timpuri și clipe”. Ultimul termen este oare potrivit pentru a semnifica eonul harului în curgerea timpului, al unei deschideri în fața vieții veșnice?

Într-o zi de sabbat, zi de odihnă și de meditație asupra operei desăvârșite de Dumnezeu, Hristos „S-a ridicat pentru a citi” în sinagoga din Nazareth, oraș unde „crescuse El”. „El găsi” citatul din Isaia, unde era scris: „Duhul Domnului este peste Mine ... să vestesc anul plăcut Domnului... Și El a început a zice către ei: *Astăzi* s-a împlinit Scriptura aceasta în urechile voastre”. (Luca 4, 18.19.20.21, cit. din Is. 58,6).

Se știe că „anul de grație” în religia iudaică desemna anul jubiliar de la capătul celor „șapte ani sabatici”, anunțat de corn „în ziua iertării”, în cursul căreia se proclama „libertatea pentru toți locuitorii țării”, zi în care până și sclavul care nu avea cu ce se răscumpăra devenea liber, „el și toți copiii lui” (Lc 26, 3.11). Această sărbătoare a Vechiului Testament rupea deja, printr-o reminiscență a simbolismului spiritual, monotonia mecanică a anticului *circulus anni*. Acesta reprezenta o repetiție sempiternală a unor proceduri devenite automate, prin nimic firești. Totuși, acestea din urmă, după Jubileul Sabbatic, se raportau la trecut și continuau să se perpetueze în viitor. Perioada de grație nu era decât momentană. Odată trecută, rutina înrobitoare își relua cursul inalterabil. Se continua cu vechea practică a cumpărării și vânzării de sclavi.

Evident, sensul figurat conta. „Duhul lui Dumnezeu este cu Mine”, spunea Iisus, „pentru a spune săracilor vestea cea bună, pentru a vesti robilor eliberarea lor și orbilor întoarcerea vederii”. „*Astăzi*”, un nou eon începe. Un alt timp este inaugurat. Cel al economiei mântuirii (sau al „dramei” sale, după expresia lui Clement Alexandrinul), al noului legământ. Acesta va dura până în pragul veșniciei, când secolele odată trecute, Dumnezeuul slavei va spune: „Iată, noi le facem pe toate” (Ap. 21, 5). Atunci se va celebra Liturghia. Dar să nu părăsim Scriptura: ea ne dă întotdeauna cheia tainelor pe care le celebrează Liturghia. Referitor la misterul timpului, mai ales Sf. Pavel este ghidul nostru în materie: „Întru nădejdea vieții veșnice pe care a făgăduit-o mai înainte de anii veacurilor Dumnezeu, Care nu minte” (Tit 1,2), căci „El ne-a și ales, *înainte* de întemeierea lumii” (Ef 1, 4). Aceasta se petrece în Dumnezeu și face parte din veșnicie. Altceva înseamnă îndeplinirea acestei promisiuni de către noi

„Termen” nu este nici el mai potrivit. Vocabula corectă lipsește. Crampon-Tricot traducea prin „ziua și ora”. Versiunea rusă (*sroki*) sau cea engleză (*seasons*) nu sunt nici ele mai fericite. Kairos a fost târziu personificat în mitologia greacă. Romanii i-au pus în corespondență Fortuna, a cărei coadă trebuia zărită atunci când aceasta trecea.

ceilalți. Întemeiată în vederea acestei opțiuni către libertate în *kairos*-ul celest, lumea a fost împinsă în *chronos*-ul terestru al necesității prin căderea adamică. Decăzut din iconomia pleromei divine, omul s-a angajat în fărâmițarea haotică și disparată a istoriei. Spre deosebire de Adam, născut adult, omul trebuie să efectueze parcursul lung și laborios al vârstelor: această lege se aplică întregii omeniri. Or Dumnezeu, în înțelepciunea Sa de dincolo de rațiunea omenească, „așteaptă” desăvârșirea acestei maturizări. Întrucât aceasta urmează un proces temporal, trebuia, pentru a face posibilă recepțarea de către oameni a unei anumite revelații, ca aceasta să aibă o măsură determinată: cea a „plinirii vremii” (Gal. 4, 4). Această măsură omenească o stabilește Domnul, însă nu prin raportare la Sine, la imuabila Sa veșnicie Sa, ci luând în considerare vârsta omenirii.

Și aici avem de-a face cu antinomia fundamentală a relației între Dumnezeu și lume: Eternul, Ființa fără de început și fără de origine, „anarhicul” (cum Îl numesc textele liturgice, mai ales cele ale doxologiei triadice ale Sf. Teodor Studitul), cu alte cuvinte, Absolutul, determină într-o oarecare măsură momentul, *kairosul* operei Sale, în funcție de caracterul temporal al creaturii Sale relative. El moderează, printr-o măsură corespunzătoare omului, atotputernicia energiei Sale. El ține cont de istorie. El se restrânge până la „plinirea vremii”.

Aceste considerații sunt evident antropomorfe. Iar ele corespund, în ordinea manifestărilor, *iconomiei* harului. Iar Domnul ne-o spune El Însuși. Căci (de la Potop) El nu a acționat niciodată prin constrângere asupra omenirii. El ascultă rugăciunea și răspunde intensității acesteia (sau uneori chiar pune întrebări, ca în cazul episodului cu Saul). Când rugăciunea atinge gradul de concentrare, de calitate pe care Domnul îl așteaptă, El hotărăște că momentul acțiunii Sale *a devenit* favorabil. Atunci, în funcție de o anumită valoare comunicată timpului de oameni, El fixează „propriile Sale vremuri, *kairos*” (Tit 1, 3). Taina supremă, Cel prin care Dumnezeu S-a făcut om, cel al iconomiei mântuirii, în care „și îngerii doresc să privească” (I Petru 1, 12) „taina cea din veci ascunsă oamenilor” (Col. 1, 26), „taina cea ascunsă din timpuri veșnice” (Rom. 16, 25), s-a revelat exact „când a venit plinirea vremii” (Gal. 4,4). Iar aceasta susține primul cuvânt al Mântuitorului, după Evanghelia lui Marcu: „S-a împlinit vremea, *peplêrotai ho kairos*” (literal: *kairosul* a devenit plin).

Cu alte cuvinte, în domeniul timpului, intervine sinergia, fundamentală pentru religie și cult. Omul „colaborează” spiritual cu

Dumnezeu la împlinirea tainelor. În acest sens, noi putem extinde termenul de „mister”, *mutatis mutandis*, la tainele pe care Biserica nu va înceta a le săvârși în timp, întemeindu-se pe misterul economiei mântuirii: Persoana și opera lui Hristos, Cuvântul Îtrupat.

Dumnezeu anunțase prin gura profetului: „În vremea milostivirii Te voi asculta și în vremea mântuirii Te voi ajuta.” (Isaia 49, 8). Apostolul îl citează pentru a mărturisi în prezent: „Iată acum vreme potrivită, *kairos euprosdektos*, iată acum ziua mântuirii!” (2 Cor. 6, 2). Într-adevăr, Dumnezeu „Făcându-ne cunoscută taina voii Sale, după buna Lui socotință, astfel cum hotărâse în Sine mai înainte, spre economia plinirii vremilor, ca toate să fie iarăși unite în Hristos, cele din ceruri și cele de pe pământ - toate întru El” (Efes. 1, 9-10).

Așa cum se profetise, Dumnezeu ne-a ascultat și a venit în ajutorul nostru la momentul potrivit. „În al cincisprezecelea an al domniei Cezarului Tiberiu”, după calendarul civil al epocii, „în zilele arhieriei Anna și Caiafa”, Fiul lui Dumnezeu, în vârstă de 30 de ani, își începe ministerul public și revelează atunci autorităților religioase ale epocii și poporului din sinagogă: „Astăzi, s-a împlinit Scriptura”: „M-a trimis ... să vestesc anul plăcut Domnului” (Lc 3, 1.2.23; 4, 19-21). Economia mântuirii intervine în istorie, iar de acum încolo liturghia o va celebra suprapunând *kairos dektos*, timpul harului, *chronosului* terestru în care ea se desfășoară în mod necesar. „A venit timpul, *kairos*, să-L slujim pe Domnul”, anunță diaconul la săvârșirea *prothesei* (Liturghia euharistică).

Dacă „Cuvântul rupe tăcerea lui Dumnezeu”, după frumoasa expresie a Sfântului Ignațiu de Antiohia, Biserica Sa rupe prin rugăciune tăcerea omenirii. Dat fiind că „Taina cea din veci ascunsă neamurilor este acum descoperită sfinților Săi” (Col 1, 26), Liturghia răspunde acestui lucru și continuă această experiență în Biserică.

Mai mult, împlinirea temporală este ea însăși purtătoarea unei împliniri *intemporale*. Intrarea lui Hristos în timpul terestru l-a re-sfințit pe acesta, profanat de la căderea din Rai: el nu se mai închide asupra morții, ci se deschide asupra Învierii. Dumnezeu – omul Însuși, cu și prin Duhul care purcede de la Tatăl, impregnează istoria omenească. Iar acest har trinitar sublimază desfășurarea cronologică prin *kairos*-ul eclezial, *sacramental*, *liturgic*. Paștele-Pogorâre devine nucleul noii ere.

Pentru poporul lui Dumnezeu, acest nucleu reprezintă totodată punctul de convergență eshatologică și punctul de pornire istoric al

destinului său. De aceea, așa cum știm, numărătoarea săptămânilor anului liturgic se face începând cu Paștele, apoi cu ziua în care Sfântul Duh a venit să desăvârșească lucrarea mântuitoare prin pogorârea Sa asupra Bisericii deja constituite. Iar asta, până în momentul în care credincioșii vor fi pregătiți din nou din punct de vedere liturgic și ascetic să retrăiască, prin Postul cel Mare, evenimentul central al vieții lor, până în Duminica iertării. Calculul timpului se inversează: socotit până acum de la Pogorâre, numărul săptămânilor rămase îi va conduce de acum spre Paște.

Pe durata erei eclesiale, liturghia va recapitula lucrarea lui Dumnezeu și trecerea Cuvântului printre oameni, dar și lucrarea sfinților, iluminată de Sfântul Duh. Iconomia Bisericii o urmează pe cea a Domnului din momentul Paștelui-Pogorâre, în timpul lumesc. Cele două iconomii, substanțial teantropice, fiecare în mod diferit, sunt, de asemenea, în mod formal, temporale; din punct de vedere ontologic, ele sunt eshatologice.

Din nefericire, nu putem uita de analogia perversă: manifestarea personală a potrivnicului este înscrisă și ea în funcția temporală a existenței creaturii. Apostatul, „fiul pierzării”, Antichristul care „dându-se pe sine drept dumnezeu... Și acum știți ce-l oprește, ca să nu se arate decât la vremea lui, *kairos-ul*” (2 Tes 2, 3-4.6). Prezența printre noi a numeroaselor sale prodromuri permite, de asemenea, recunoașterea faptului că trăim ora cea din urmă, a *esbatonului* (1 Ioan 2, 18).

A venit ora, „aici este răbdarea și credința sfinților.” (Apocalipsa 13, 10; 14, 12). Asta înseamnă că taina timpului nu s-a împlinit în integralitatea sa. „Când a venit plinirea vremii”, acesta nu s-a oprit, iar ea nu a fost *consumată* deodată. Pentru a continua spusele Sf. Pavel, dacă Dumnezeu „a trimis pe Fiul Său... pentru a-i răscumpara pe cei ce erau sub lege”, aceasta s-a întâmplat și pentru „a ne face pe noi fii adoptivi”; ca mărturie, Tatăl „când a venit plinirea vremii, pe Duhul Fiului Său în inimile noastre, care strigă: Avva, Părinte!... iar de ești fiu, ești și moștenitor al lui Dumnezeu, prin Iisus Hristos (Gal. 4, 4-7). Aceasta este adevărata finalitate, *esbatonul* și *telosul* plinirii vremii: a intra în posesia moștenirii Împărăției lui Dumnezeu, ca fiu și „părtaș la moștenire” cu Fiul. Ceea ce evlaviază și teologia numesc mântuire, sfințenie, îndumnezeire, cultul le inițiază în devenire. „Taina acum descoperită sfinților” (Col. 1, 26), când Dumnezeu Cel veșnic apare în Persoană în timp, inaugurând

„eternitatea eonică” a oamenilor după imaginea Eternității ontice absolute a lui Dumnezeu cel absolut⁹.

Aceasta însă nu s-a întâmplat deodată. În realitate, așa cum știm din povestea sfântă relatată de Scriptură, acest eveniment a fost îndelung pregătit. „După ce Dumnezeu odinioară, în multe rânduri și în multe chipuri, a vorbit părinților noștri prin prooroci, în zilele acestea mai de pe urmă ne-a grăit nouă prin Fiul, pe Care L-a pus moștenitor a toate și prin Care a făcut și veacurile (Evrei 1,1-2). Aceasta s-a întâmplat la capătul unui proces, „la sfârșitul zilelor” (*ibidem*, 2): este un aspect al „plinirii vremilor, *chronou*” (Ga 4, 4), al împlinirii și desăvârșirii. Aceasta împlinire este chiar revelația tainei lui Hristos. Or această taină constă, referitor la oameni, în „Învierea lui Iisus Hristos din morți, care ne-a născut din nou, spre nădejde vie, spre moștenire nestricăcioasă și neîntinată și neveștejă, păstrată în ceruri pentru voi, cei ce sunteți păziți cu puterea lui Dumnezeu, prin credință, spre mântuire, gata să se dea pe față în vremea de apoi.” (1 Petru 1, 3-5). Așadar, procesul tainei încă nu s-a împlinit. Trebuie încă să ajungem la acest „sfârșit”, *telos* al „mântuirii” împlinind devenirea palingenezei noastre, a regenerării noastre spirituale. Iată celalalt aspect al „plinirii vremurilor”, exact cel „creat de buna voință a lui Dumnezeu”, adică „iconomia plinirii vremii” (de aceasta data, *ton kairon*; Efes 1, 9). În termeni de timp terestru, revelația și realizarea tainei implică, așadar, trecutul și (mai ales) viitorul”.

„Măsura” acestuia va fi plină când suma timpurilor omenești va fi atins „totalul” prevăzut de „plinire”. Însă acest total trebuie să fie *calificat* de valoarea devenirii Bisericii și a totalității membrilor ei, care-și vor fi înțeles de asemenea *kairosul*.

⁹ Eonul fiind timpul măsurat prin „mișcare” (Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, PG XCI, 1164 BC). Este interesantă comparația cu definiția dată de Sf. Grigorie de Nissa: eonul este „limita mișcării și a activității spirituale a omului” (*Contra Eunomie*, PG XLIV, 265 C). Propunem, așadar, să îl definim ca diferența sau distanțarea, *dias-tasis*, dintre Creator și creatură, și de asemenea ca mișcarea asimptotică a acesteia spre viața veșnică, cu alte cuvinte, ca ascensiunea infinită înspre cunoașterea lui Dumnezeu.

O analogie irațională, poate chiar simbolică, ar deveni în acest caz acceptabilă între eonul omului în Împărăția lui Dumnezeu și dinamica spațiu-timp a teoriei relativității, ca cea de-a patra sa dimensiune, viteza aperceperii Creatorului prin creat devenind cea a „luminii Logosului care iluminează tot omul”; ceea ce evanghelistul teolog cu siguranță că nu a spus într-un sens pur alegoric (Ioan 1, 9).

Practic, asta înseamnă că viitorul nostru poartă în el plinirea vremii în istorie pentru a atinge plinirea eshatonului. Cu alte cuvinte, fiecare clipă contează, căci timpul ne este măsurat așa cum ne sunt mășurați perii capului (Luca 12, 7). Astfel înțeles și simțit, însuși timpul cronologic nu mai este neutru. Noi îl încercăm cu un sens pozitiv sau negativ, după cum îl „răscumpărăm” sau îl „pierdem”.

Fiecare moment al acestei deveniri poate îmbrăca o valoare de mântuire sau de pierzanie. Nici un moment nu este doar cantitativ. De noi depinde să îl facem transparent sau opac harului, căci fiecare minut conține, din „*acum*”-ul revelației tainei, o calitate *kairotică*. Putem astfel recrea prin comportamentul nostru antica deviză a timpului implacabil, și asta, clipă de clipă. Este adevărat că *omnis vulnerat*, căci cu toții ne îndreptăm, iremediabil, spre moarte; însă dacă *ultima necat*, aceasta poate, de asemenea, să marcheze momentul suprem al învierii, în „vremea pe care Tatăl a hotărât-o prin voia Sa”, și care nu ține de calculele noastre. „Și cine dintre voi, îngrijindu-se, poate să adauge staturii sale un cot?” (Matei 6, 27).

Acesta este și scopul liturghiei: să folosească timpul. Biserica are ore privilegiate în zi (slujbele), zile privilegiate în an (sărbătorile), pentru a „petrece” timpul în rugăciune și pentru a *consacra* timpul lucrării plinirii prin rugăciune.

Dimpotrivă, este evident că timpul risipit cu „distracția”, cu rătăcirii pasionale sau petrecut în acedie este realmente timp *pierdut*. Or, aseza liturgică ne permite să evităm necesitatea de a „repara” astfel de pierderi printr-un efort pe cât de incalculabil, pe atât de necunoscut în viitorul *esbatonului*. Adică, rugăciunea tinde să umple în mod activ și fructuos timpul așteptării Parusiei. „Luați aminte, privegheați și vă rugați, că nu știți când va fi acea vreme. Vegheați, dar, că nu știți când va veni stăpânul casei: sau seara, sau la miezul nopții, sau la cântatul cocoșilor, sau dimineața” (Marcu 13, 33.35). La aceste ore semnificative, Biserica celebrează vecernia, miezoptica, laudele...

În general, reluând toate cele de mai sus, ar trebui să considerăm structura liturghiei, care ne este familiară, ca pe o funcție sancționatoare a timpului. Mai întâi, amintirea cercului „istoric” al omnirii de la facere până la Întrupare (facerea din nou) și coborârea Sfântului Duh, adică *anamneza*. Apoi, „*acum*” – *bic et nunc* – al tainei revelate, *epicleza*. Apoi iconomia plinirii vremurilor „*kairotice*”, care, la *sfârșitul* devenirii spirituale, coincide cu cea a lui

Dumnezeu-Omul: *eshatologia*. Căci „buna socotință a voii Sale” urmărește să ajungem „toți la unitatea credinței și a cunoașterii Fiului lui Dumnezeu, la starea bărbatului desăvârșit, la măsura vârstei deplinătății lui Hristos” (Efes. 4, 13), în viața veșnică.

Să rezumăm: taina timpului Bisericii, a *eonului* său, are drept conținut transformarea întregii întinderi a *chronosului* în *kairos dektos* al Domnului; iar ca durată, prin puterea Verbului și a Sfântului Duh, să devină în totalitate Corpul Unuia și Templul Celuilalt. Iconomia acestei pliniri, prin recapitulare în Hristos, înseamnă pentru Biserică realizarea *alegerii* de către Acela Care „întru El ne-a și ales, înainte de întemeierea lumii, ca să fim sfinți” (Efes. 1, 4-5). Aceasta înseamnă că timpul acestei *deveniri* corespunde cu acela al *înțoarcerii în Împărăție*. Aici încă apare diferența de calitate între timpul cronologic și cel al harului: nu este vorba de o „eternă re-înțoarcere”, după modelul antic al „marelui ciclu”, perpetuu, în „răul infinit” al eternei repetiții; este vorba de *înțoarcerea la veșnicie* dincolo de timp, prin accesul eshatologic la Ierusalimul celest.

Or, dacă ne-a fost revelat că eonul harului a început „acum”, asta înseamnă că trăim ultima vârstă a lumii, în „vremurile de pe urmă”. Însă acestea nu vor fi împlinite decât cu revenirea lui Hristos, în Ziua Domnului. Acesta este înțelesul ultimei „pliniri a vremurilor”. „Copii, este ceasul de pe urmă” (I Ioan 2, 18) „la care au ajuns sfârșiturile veacurilor” (1 Co 10, 11).

De acum încolo, simbolismul liturgic al cercului perfect, la care putem face aluzie, capătă o semnificație nouă, atât pentru dimensiunea anamnezei, cât și pentru cea a eshatologiei.

„[Pe de o parte] liturghia este ca refractarea mistică a cercului parcurs de Hristos. Ea este chiar prin asta un cerc sfânt, în întregime închis și perfect, care reproduce în mod real, în mișcarea sa, lucrarea mântuitoare săvârșită de Hristos. [Dar, pe de altă parte], în mișcarea închisă a acestui cerc, scopul ultim este odihna în Tatăl, cu Hristos”¹⁰.

Prin cercul și prin rotirea sa, liturghia închipuie nu numai perfecțiunea închisă a pleromei divine și parcursul Bisericii în istoria lumii pentru a se apropia de aceasta, dar și dinamica acestui proces de unire între Veșnicie și Biserica-veșnicie. Ciclul liturgic este ca o imagine vorbită, o icoană cântată, care reprezintă inelul de logodnă

¹⁰ Dom Odo Casel, introducere la *Année du Seigneur*; de Aemiliana Loehr, Bruges, 1946, p. 27.

dintre Biserică și Hrisos, simbolizând coroana de nuntă dintre Mire și Mireasă.

Astfel, „timpul” eclezial este cel al restaurării imaginii în asemănarea sa originală, cel al transfigurării și îndumnezeirii creaturii. Ciclul liturgic lucrează această *spiritualizare a timpului*. Conform unei definiții a marelui liturgist și Părinte al Bisericii, Sf. Teodor Studitul, „liturgia este recapitularea economiei mântuirii”¹¹. Nu lipsesc nici îndemnurile Sf. Ap. Pavel cu privire la acest aspect:

„Deci, luați seama cu grijă cum umblați, nu ca niște neînțelepți, ci ca cei înțelepți, răscumpărând vremea, căci zilele rele sunt. Drept aceea, nu fiți fără de minte, ci înțelegeți care este voia Domnului... umpleți-vă de Duhul. Vorbiți între voi în psalmi și în laude și în cântări duhovnicești, lăudând și cântând Domnului, în inimile voastre...” (Efes. 5, 15-19); Faceți în toată vremea, în Duhul, tot felul de rugăciuni... (6, 18)”.

Prin dimensiunea sa eshatologică, timpul eclezial este cel al așteptării active a Parusiei și a *Sfârșitului*: „Vie Împărăția Ta!” Liturgia este o pregătire constantă a Zilei Domnului, atingerea plinirii vremurilor. Putem spune, într-un oarecare sens, că ea „dă naștere” sfârșitului în istoria omenirii. Eonul său terestru reprezintă durata gestației sale spirituale și a „travaliului” său liturgic. Ea este cu atât mai vigilentă cu cât nu știm care poate fi durata așteptării. „Nu este al vostru a ști anii sau vremile pe care Tatăl le-a pus în stăpânirea Sa” (Fapte 1, 7) spune Domnul Apostolilor în ziua când Se înălța. De unde și îndemnul: „Luați aminte, privegheați și vă rugați, că nu știți când va fi acea vreme” (Marcu 13, 33). Iar Sf. Pavel întărește: „Stăruți în rugăciune, priveghind în ea cu mulțumire” (Col. 4, 2).

Astfel, prin rugăciune, Biserica cooperează cu Dumnezeu în vederea împlinirii timpului în istorie: ea sfințește durata rupturii, individuale și comun universale, între trecutul mortificat prin păcat și viitorul sfânt al unei vieți promise, pentru a ajunge în prezentul veșnic al Împărăției. În acel eon, liturgia va culmina cu nunta Mielului și a Miresei, în cortul lui Dumnezeu cu oamenii (Apocalipsa 21). *Marana tha!*

Traducere din limba franceză de
Daniela COJOCARIU

¹¹ *Antirrheticus*, I, 10; PG XCIX, 340 C.